

EUROCOMMUNISM. AN INTRODUCTION

Brigitta Lutyán

PhD Student, UMFST Tîrgu Mureş

Abstract: The 1970s of the 20th century met a number of important events on the international area. During this period a new and controversial political line or concept made its debut: Eurocommunism. After the invasion of the Prague Spring by the Warsaw Treaty troops and the emerging economic crisis, Enrico Berlinguer, General Secretary of the Italian Communist Party released his views about the road that the West-European countries should follow in order to reach Socialism. In the same time his Spanish and French counterparts Santiago Carrillo, General Secretary of the Spanish Communist Party, and Georges Marchais joined his thoughts. If we analyze Eurocommunism, we are able to detect that its fundamental characteristics lay in the writings and thoughts of former Communists from the interwar period. The new concept initiated by the Latin Communist Parties of Europe proved to be an ambiguous thought, which had provoked a number of questions and even fear from the great powers. The following article is an introduction in Eurocommunism, and it proposes to find answers to questions like: what the origins were, what the main characteristics were and how the great powers did react in front of its emergence. The aim of this article is to familiarize the reader with the most important features of Eurocommunism, and to be able to create an overall image about the roots and characteristics of it.

Keywords: eurocommunism, Eurocommunist parties, national road, origins, reactions

I. Introducere

Anii '70 ai secolului trecut au fost marcați de evenimente importante care au modelat și afectat evoluția arenei politice. Relaxarea relațiilor dintre superputerile vremii, criza economică ce se contura și dispariția ultimelor regimuri autoritare de dreapta din Europa de Sud au pregătit terenul unor schimbări care până atunci păreau de o imensă îndepărtare. În acest context, trei dintre partidele comuniste latine de pe Bătrânul Continent, Partidul Comunist Italian, Partidul Comunist Francez și Partidul Comunist Spaniol au lansat o teorie, un concept politic controversat. Noua linie politică menită să aducă rezultate electorale favorabile, a intrat în istorie prin denumirea de eurocomunism. În jurul conceptului s-au ivit dezbateri, divergențe multiple care au marcat apariția, dezvoltarea și dispariția fenomenului. Ce a însemnat de fapt eurocomunismul? Unde pot fi plasate sursele istorice? Și cum au reacționat ceilalți actori internaționali în fața acestui fenomen care la un anumit punct părea să amenințe status-quo-ului existent? Prezentarea de față își propune să ofere răspuns la aceste întrebări. Printr-o scurtă introducere se vrea a puncta aspectele definitorii ale eurocomunismului pentru a înțelege mai bine ce a însemnat acest concept controversat și ce a urmărit acesta.

II. 1. Eurocomunismul. Terminologia

Eurocomunismul s-a caracterizat prin multitudinea de divergențe ce a născut. Istoricii, oamenii politici, sociologii, specialiștii contemporani fenomenului sau de azi au căutat și se dedică în continuare să ofere răspunsuri la întrebările ivite, dar consensul privind varii aspecte nu a fost obținut nici până în zilele noastre. Una dintre întrebări este dacă vorbim despre un fenomen, un concept, o etichetă, o idee sau o ideologie? Într-un document CIA din 1977 acesta este denumit ca fiind un pic mai mult decât o etichetă¹; mergând pe această filială, în volumul *Eurocommunism between East and West* publicat în 1980, Vernon Aspaturian a afirmat că eurocomunismul a fost văzut de contemporani ca un concept, dar în accepțiunea sa a fost mai degrabă o etichetă sau o

¹ CIA, *European Communist Parties*, 26 mai 1977, data accesării: 29.04.2018

denumire controlată². Stephen Goode, a denumit eurocomunismul o filosofie politică³. Dacă pentru Laura Fasanaro eurocomunismul a fost un neologism vag și un fenomen media de mare anvergură⁴, Richard Crockatt nu l-a considerat ca pe o invenție nouă ci doar o mască agățată unei idei vechi⁵.

Primul punct ambiguu se leagă în jurul termenului de „eurocomunism”. Majoritatea specialiștilor contemporani fenomenului au atribuit invenția termenului fostului editor-șef al ziarului iugoslav *N.I.N.*, Frane Barbieri. Acesta ar fi folosit pentru prima dată cuvântul într-un articol publicat în ajunul Conferinței Partidelor Comuniste Europene din iulie 1976⁶. În contradicție cu această poziție, jurnalistul austriac, Alfons Dalma, a atribuit lui Augusto del Noce invenția cuvântului. Potrivit jurnalistului stabilit la Roma, del Noce ar fi folosit pentru prima dată termenul eurocomunism în lucrarea *Eurokomunismus*⁷. Arrigo Levi a introdus o nouă propunere, asumându-și invenția cuvântului prin intermediul unui articol publicat în numărul din decembrie 1975 al ziarului *Newsweek*⁸.

Introducerea expresiei pe arena politică internațională este atribuită liderului PCI, Enrico Berlinguer, cel care, cu ocazia mitingului de la Paris (iunie 1976) a acceptat termenul și a propus să fie oficializat⁹. Un moment crucial pentru statutul termenului a fost publicarea lucrării Secretarului General al Partidului Comunist Spaniol, Santiago Carrillo, în 1977, „*Eurocomunismo*” y Estado, considerată ca fiind una din fundamentele teoretice ale mișcării eurocomuniste¹⁰. În cadrul Summitului de la Madrid din martie 1977, cele trei partide eurocomuniste au acceptat oficial utilizarea terminologiei. Și totuși, însuși Santiago Carrillo a declarat în 1976, că termenul este unul nefericit, și a negat existența unui eurocomunism: „Termenul este unul ghinionist. Nu există un eurocomunsim, pentru că partide ne-europene, cum ar fi cel japonez nu pot fi incluse.”¹¹ Într-adevăr, prefixul *euro* a plasat fenomenul într-o arie geografică bine delimitată: Europa. Dar, analizând evoluția politicii altor partide comuniste de dincolo de continentul european, putem observa că tendințele propuse de cele trei partide vestice, s-au regăsit și în cazul partidelor comuniste din SUA, Canada, Australia și mai ales Japonia¹². Din acest punct de vedere putem constata că termenul a fost o alegere inadecvată, plasând-ul într-o arie geografică, dar ale cărui idei au depășit mult granițele Europei.

II.2.Origini

Indiferent de poziția analiștilor, cu toții au fost de acord că la sfârșitul anilor '60, și în anii '70 un proces a ajuns la punctul culminant, al cărui portavoce au fost liderii partidelor comuniste vest-europene: în primul rând, Secretarul General al Partidului Comunist Italian, Enrico Berlinguer; Santiago Carrillo, Secretarul General al Partidului Comunist Spaniol, și nu în ultimul rând Georges Marchais, Secretarul General al Partidului Comunist Francez. De numele acestui „triumvirat” se leagă forma eurocomunismului ce a intrat în istorie și ei l-au modelat. Primele idei asemănătoare cu cele promovate de eurocomuniști se pot observa în scrierile unor comuniști de primă generație, în

² Asaturian, Vernon, V.; Burke, David, P.; Valenta, Jiri (ed.), *Eurocommunism between East and West*, Indiana University Press, Bloomington, 1980, p. 3

³ Goode, Stephan, *Eurocommunism*, Franklin Watts, New York, 1980, p. 5

⁴ Fasanaro, Laura, „Eurocommunism. An East German Perspective” în Nuti, Leopoldo (ed.), *The Crisis of Detente in Europe From Helsinki to Gorbachev 1975-1985*, Routledge, Londra și New York, 2008, pp. 244-245

⁵ Crockatt, Richard, *The Fifty Years World. The United States and the Soviet Union in World Politics 1941-1991*, Routledge, Londra și New York, 2002, p. 273

⁶ Asaturian, Vernon, V.; Burke, David, P.; Valenta, Jiri (ed.), *op.cit.* p.5

⁷ Elliott, Philip; Schlesinger, Philip, „Eurocommunism: Their Word or Ours?”, în *The Changing Face of Eurocommunism*, Childs, David (editor), Routledge, New York și Londra, 2016, a II-a ediție, p. 39

⁸ *Ibidem*

⁹ Moustafine, Mara, *Eurocommunism (I)*, Australian Outlook, Sydney, 1978, p.75

¹⁰ Asaturian, Vernon, V.; Burke, David, P.; Valenta, Jiri (ed.), *op.cit.*, p.6

¹¹ Carrillo, Santiago, „Los comunistas no tenemos centro dirigente ni disciplina internacional”, în *Suplimentul Mundo Obrero*, anul XLVI, nr. 28, 14. iulie 1976, p. 4

¹² Asaturian, Vernon, V.; Burke, David, P.; Valenta, Jiri (ed.), *op.cit.*, p.12

lucrările lui Bukharin, Kautsky, Rosa Luxemburg, dar în special Antonio Gramsci¹³. Ideile fostului lider comunist italian a persistat în mintea eurocomuniștilor, după cum afirmă David Caldevilla Dominguez și Enrique Garcia, de la care au preluat ceea ce Gramsci a prevăzut cu patruzeci de ani înainte: revoluția nu se poate desfășura în Europa de Vest; socialismul în aceea zonă geografică nu se poate impune după modelul rus din 1917, singura opțiune fiind calea pașnică spre socialism, prin alianțe cu alte forțe socialiste¹⁴. După al-Doilea Război Mondial, Iugoslavia lui Tito s-a opus centrului de la Moscova, optând pentru calea națională, punând baza politicii independente, concepție de bază a mișcării eurocomuniste. Eurocomuniștii înșiși au afirmat că au văzut în atitudinea lui Tito modelul de urmat, și au catalogat activitatea sa drept prima acțiune concretă pre-eurocomunistă¹⁵. Potrivit unor opinii, politica premierului Ungariei din 1956, Nagy Imre, poate fi considerată o politică pre-eurocomunistă, prin acceptarea pluripartidismului, prin căutarea ruperii supunerii față de Moscova și prin crearea unei politici care să aibă în vedere doar nevoile maghiarilor¹⁶. Politică similară a fost adoptată și de alte state din blocul sovietic, exemplul cel mai elocvent fiind politica impusă de Gheorghe Gheorghiu - Dej în Republica Populară România. Declarația Partidului Muncitoresc Român din aprilie 1964, considerată „declarația de independență” a comuniștilor români a rezumat noul curs al politicii române, prin care au denunțat conceptul Moscovei despre internaționalismul socialist, și au subliniat angajamentul lor față de independență, suveranitate națională, egalitate, neamestec în afacerile interne ale statelor și partidelor și cooperare bazată pe avantaj reciproc¹⁷.

Eurocomunismul nu a fost un fenomen care a apărut brusc, ci mai degrabă un proces care s-a modelat în funcție de conjuncturile internaționale și domestice ale țărilor partidelor eurocomuniste: în primul rând, discursul ținut de Nikita Hrușciiov cu ocazia celui de al XX-lea Congres al PCUS, pe care viitorii eurocomuniști l-au interpretat ca o propunere de cale pașnică de tranziție către socialism; politica de dezgheț între superputerile epocii, criza economică mondială, precum și dispariția regimurilor fasciste din Europa de Sud (Grecia, Portugalia și Spania) au creat condițiile favorabile accentuării valului eurocomunist¹⁸. Venirea la putere a lui Alexander Dubcek în Cehoslovacia, și impunerea unor reforme, i-a încurajat pe liderii comuniști vest-europeni să găsească exemplul viabil pentru a dovedi ideea lor principală: socialismul poate exista și fără a se supune în totalitate dictatelor Moscovei și că poate exista un socialism cu chip uman. Intrarea trupelor Pactului de la Varșovia și înăbușirea Primăverii de la Praga a marcat conflictul deschis dintre viitorii eurocomuniști și URSS și paralel a început prima etapă eurocomunistă.

II.3. Caracteristici

În contextul schimbărilor survenite în Europa de Vest și de Sud (în principal criza economică și căderea ultimelor regimuri autoritare de dreapta din Portugalia și Spania), partidele comuniste au stabilit scopul lor principal: preluarea puterii, sau într-o primă instanță de a forma parte din alianțele și cabinetele guvernamentale. Conștienți de situația dominantă din Europa democratică, au apelat la eurocomunism, prin care sperau să obțină voturi. Printre ideile centrale ale noii filosofii s-a numărat autonomia și independența față de Uniunea Sovietică, dreptul fiecărui

¹³ Faraldo, José, M., „Entangled Eurocommunism: Santiago Carrillo, the Spanish Communist Party and the Eastern Bloc during Spanish Transition to Democracy, 1968-1982”, în *Contemporary European History*, nr. 26, Cambridge University Press, Cambridge, 2017, p. 655

¹⁴ Dominguez, Caldevilla, David; Garcia, Garcia, Enrique, „Antonio Gramsci y las raices lejanas del eurocomunismo: el precedente olvidado”, în *Revista de Comunicacion Vivat Academia*, anul XVII, nr. 129, 2014, pp. 161-167. Ernest Mandel a denunțat această poziție, afirmând că eurocomuniștii nu se pot considera urmașii lui Antonio Gramsci. A se vedea: Mandel, Ernest, *From Stalinism to Eurocommunism*, NLB, Paris, 1978, pp. 169-174

¹⁵ Zdenko, Antic, *Eurocommunists on Eurocommunism*, Radio Free Europe Research, RAD Background Report, World Communist Movement, nr. 171, 11 iulie 1980

¹⁶ Milch, Paul, R., „Eurocommunism and Hungary”, în Aspaturian, Vernon, V.; Burke, David, P.; Valenta, Jiri (ed.), *op.cit.*, pp. 228-229

¹⁷ Tismăneanu, Vladimir, *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*, Polirom, Iași, 2005, pp.216-217

¹⁸ Moustafine, Mara, *op.cit.*, p.80

partid de a-și elabora propria linie politică în concordanță cu realitățile și necesitățile țării în care operau, și negarea necesității unui singur centru conducător pentru întreaga mișcare comunistă. Au denunțat revoluția violentă, și au renunțat la dictatura proletariatului, considerându-le inoportune¹⁹. Noutatea eurocomunismului, și care, în mod paradoxal, a reprezentat baza criticilor, a fost angajamentul pentru valorile democratice: pluripartidism, libertate individuală, justiție socială, alegeri libere, flexibilitate, deschidere spre noutate. Eurocomuniștii urmăreau să ajungă la putere în concordanță cu valorile și principiile democratice, și instituțiile constituționale, militând pentru ideea că cele două regimuri pot conviețui²⁰.

În ciuda schimbărilor propuse, nu au încetat să fie comuniști până la urmă și au menținut practici comuniste. Au afirmat că rămân loiali politicii lui Marx și Engels, au militat împotriva exploatări economice și pentru egalitatea economică, socială și politică și că schimbările se pot înfăptui prin cale pașnică²¹. Au respectat perspectiva internaționalistă, ostilitatea față de Statele Unite, iar în materie de politică economică au căutat să construiască o societate marxistă, dar evitând modelul sovietic²².

II.4.Reacții

Noua politică a stârnit reacția critică a opiniei publice atât din partea Kremlinului cât și din partea Casei Albe. Inițial, Uniunea Sovietică a salutat noul trend, în ideea că ar fi ajutat politica sovietică externă: odată ajunși la putere, partidele comuniste ar fi putut împiedica dezvoltarea organizațiilor europene, și ar fi putut slăbi relațiile Euro-Atlantice, care ar fi fost benefică Moscovei. Pe de altă parte, însă, din 1975, sovieticii au început să atace din ce în ce mai des partidele comuniste vestice, în special pe Santiago Carrillo. Noua linie a fost văzută ca o erezie, ca o invenție burgheză²³. Eurocomunismul ar fi reprezentat o amenințare la adresa mișcării comuniste, în sensul molipsirii partidelor comuniste est-europene cu ideile „progresiste” ale eurocomunismului. Conducerea sovietică a fost pusă într-o situație dificilă deoarece era amenințată legitimitatea sa în blocul sovietic, dar dacă ar fi permis partidelor din Vest să continue politica lor, acesta ar fi reprezentat jurisprudență pentru partidele „rebele” aflate la conducere din Europa de Est²⁴. Moscova se temea de posibilitatea repetării sfidării titoiste și scăderii prestigiului sovietic în țările satelit din Europa de Est, de aceea a optat pentru anihilarea sa²⁵.

În ciuda angajamentului pentru valorile democratice, conducătorii blocului democratic au urmărit cu îngrijorare procesul eurocomunist și posibilitatea ca PCI, PCF sau PCS să ajungă la guvernare. Principala preocupare a americanilor a fost legată de destabilizarea zonei Mediteraneene, o zonă strategică importantă și contaminarea Greciei, Portugaliei, și inclusiv a întregii Europei de Vest sau a țărilor scandinave²⁶. Trei dintre foștii președinți ai Statelor Unite, Richard Nixon, Gerald Ford și Jimmy Carter au denunțat eurocomunismul și au avertizat despre posibila amenințare nu numai la adresa intereselor americanilor, dar și a supraviețuirii regimurilor democratice din Europa de Vest²⁷. Faptul că eurocomuniștii au urmărit să se rupă de Moscova nu însemna că vor renunța la caracterul comunist și vor deveni democrați: „Derusificare nu înseamnă și democratizare”, avertiza Jean-François Revel²⁸. Prin urmare, eurocomunismul a fost perceput ca amenințare atât de partidele frățești (PCUS în special), dar și de Washington. Berlinguer a fost conștient de opoziția

¹⁹ Aspaturian, Vernon, V.; Burke, David, P.; Valenta, Jiri (ed.), *op.cit.*, p.11

²⁰ Goode, Stephen, *op.cit.*, p.3

²¹ *Ibidem*, p. 5

²² C.I.A., *European Communist Parties*, 26. mai 1977, p. 2, www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIARDP79R00603A002600020011-3.pdf, data accesării: 29.04. 2018

²³ Goode, Stephen, *op.cit.*, p.8

²⁴ Stone, Dan, *Goodbye to all that? The Story of Europe since 1945*, Oxford University Press, Oxford, 2014, p. 165

²⁵ C.I.A., *European Communist Parties*, 26. mai 1977, pp.10-12, www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIARDP79R00603A002600020011-3.pdf, data accesării: 29.04. 2018

²⁶ Donofrio, Andrea, „El eurocomunismo, ¿producto de la crisis económica y política de los setenta?”, în *Revista de Estudios* nr.163, Madrid, 2014, p. 29

²⁷ Goode, Stephen, *op.cit.*, p.7

²⁸ Revel, Jean-François „The Myths of Eurocommunism”, în *Foreign Affairs*, Vol. 56, No. 2, ianuarie 1978, p.303

americanilor și de influența pe care l-au jucat în politica internă italiană, de aceea a impus demersuri pentru a-i convinge pe reprezentanții Washingtonului de intențiile pacifiste, prin promovarea și susținerea poziției Italiei în NATO²⁹. În ciuda eforturilor, americanii nu au fost convinși de onestitatea PCI, Henry Kissinger a avertizat că eurocomuniștii au adoptat masca democrației, dar de îndată ce vor ajunge la putere vor abandona valorile democratice³⁰.

Critici au venit și din partea comuniștilor înșiși. Fernando Claudin, fost membru al Partidului Comunist Spaniol a dedicat o carte fenomenului eurocomunist. În *El Eurocomunismo y el socialismo*, Claudin a criticat politica eurocomunistă pentru incapacitatea partidelor de a se democratiza în interior. Potrivit viziunii sale, dacă un partid nu aplică aceleași doctrine în interior pe care le promovează, nu va fi în stare să le aplice în cazul în care ar fi ajuns la putere. Dacă eurocomuniștii vor să fie credibili în fața alegătorilor privind angajamentul lor pentru democrație, primul pas este reorganizarea partidului din interior, a afirmat Claudin. Totodată a avertizat asupra pericolului instaurării unui regim autoritar dacă partidele nu se schimbă din interior³¹. Pe de altă parte, a criticat partidele eurocomuniste din prisma relațiilor pe care le-a menținut cu regimurile din Europa de Est, în ciuda faptului că în aceea zonă principiile pe care le promovau au fost încălcate în mod flagrant.

În cartea *From Stalinism to Eurocommunism. The Bitter Fruits of Socialism in one Country*, Ernest Mandel a criticat dur doctrina eurocomunistă din prisma lipsei de curaj de a duce la capăt propriile idei, și pentru că s-au dovedit a fi prea maleabili cu instituțiile burgheze. Tot în cartea sa a denunțat ideea originii gramsciene a eurocomunismului: „O analiză a lucrării lui Gramsci demonstrează că este fraudulos a invoca moștenirea lui de către eurocomuniști.”³² Deși a formulat critici la adresa eurocomunismului, l-a apărat pe Secretarul General al Partidului Comunist Spaniol, Santiago Carrillo, în fața atacurilor sovietice: „răspunsul teoretic al *New Times* la adresa lui Carrillo este un mix de falsificări, calomnii”³³.

Critica cea mai vehementă a venit din partea lui Enver Hodja. În cartea sa *Eurocomunismo es anticomunismo* a catalogat eurocomuniștii ca fiind revizionști, iar eurocomunismul ca aliatul imperialismului capitalist și a fascismului împotriva revoluției proletarietului³⁴.

Neînțelegerile și divergențele din interior au măcinat eurocomunismul. Diferențele de păreri, precum și evoluția lumii în ultima etapă a Războiului Rece au marcat sfârșitul eurocomunismului, astfel că a dispărut fără reușite majore.

III. Concluzii

Politica de destindere, relaxarea relațiilor internaționale și schimbările survenite în Europa i-au determinat pe anumite partide comuniste din Europa de Vest să se gândească la posibilitatea guvernării. Partidul Comunist Italian, Francez și Spaniol au recunoscut învechirea ideologiei comuniste și necesitatea adaptării ei la contextul existent. Scopul lor principal a fost de a obține voturi din partea alegătorilor, dar au decis să apeleze la un ton diferit. Deși nu au renunțat la doctrina marxist-leninistă, cele trei partide au modelat o nouă idee politică, intrată în istoriografie sub denumirea de eurocomunism. Fenomenul nu a apărut brusc, ci a fost un proces de lungă durată, cu rădăcini din înaintea celui de -al Doilea Război Mondial, și care a ajuns la punctul culminant în a doua jumătate a anilor 70. Toată perioada de existență a fost caracterizată de divergențe. Partidele eurocomuniste au fost aspru criticate atât de politicienii sovietici cât și de omologii săi americani,

²⁹ Basosi, Duccio; Bernardini, Giovanni, „The Puerto Rico Summit of 1976 and the Eurocommunism”, în Nuti, Leopoldo (ed.), *The Crisis of Detente in Europe. From Helsinki to Gorbachev, 1975-1985*, Routledge, Londra, 2009, pp. 258-259

³⁰ Revel, Jean-François, *op.cit.*, p.110

³¹ Claudin, Fernando, *Eurocommunism and Socialism*, NLB, Paris, 1978, pp. 134-145

³² Mandel, Ernest, *From Stalinism to Eurocommunism. The Bitter Fruits of Socialism in one Country*, NLB, Paris, p. 169

³³ *Ibidem*, p. 76

³⁴ Hoxha, Enver, *Eurocomunismo es anticomunismo*, Instituto de estudios marxista leninista adjunto al CC del PTA, Editura 8 Nentori, Tirana, 1979, p. 1

I.Boldea, C. Sigmirean, D.-M.Buda

THE CHALLENGES OF COMMUNICATION. Contexts and Strategies in the World of Globalism

dar și de opinia publică europeană de Vest. Criticile au venit și inclusiv din înăuntrul partidelor lor. În ciuda respectului pentru valorile democratice, constituționale, a deschiderii spre alianțe politice și distanțarea de Moscova, nu au reușit să convingă alegătorii (în afara Italiei). Lipsa de consens din sânul partidelor, lipsa de angajament din partea PCF și căderea comunismului au cauzat dispariția eurocomunismului, fără să atingă țelul impus.

BIBLIOGRAPHY

Documente inedite

C.I.A, *European Communist Parties*, 26. mai 1977, data accesării: 29.04.2018

Carrillo, Santiago, „Los comunistas no tenemos centro dirigente ni disciplina internacional”, în Suplimentul *Mundo Obrero*, anul XLVI, nr. 28, 14. iulie 1976

Zdenko, Antic, *Eurocommunists on Eurocommunism*, Radio Free Europe Research, RAD Background Report, World Communist Movement, nr. 171, 11 iulie 1980

Cărți și articole de cărți

Aspaturian, Vernon, V.; Burke, David, P.; Valenta, Jiri (ed.), *Eurocommunism between East and West*, Indiana University Press, Bloomington, 1980

Basosi, Duccio; Bernardini, Giovanni, „The Puerto Rico Summit of 1976 and the Eurocommunism”, în Nuti, Leopoldo (ed.), *The Crisis of Detente in Europe. From Helsinki to Gorbachev, 1975-1985*, Routledge, Londra, 2009

Claudin, Fernando, *Eurocommunism and Socialism*, NLB, Paris, 1978

Crockatt, Richard, *The Fifty Years World. The United States and the Soviet Union in World Politics 1941-1991*, Routledge, Londra și New York, 2002

Elliott, Philip; Schlesinger, Philip, „Eurocommunism: Their Word or Ours?”, în *The Changing Face of Eurocommunism*, Childs, David (editor), Routledge, New York și Londra, 2016,

Fasanaro, Laura, „Eurocommunism. An East German Perspective” în Nuti, Leopoldo (ed.), *The Crisis of Detente in Europe From Helsinki to Gorbachev 1975-1985*, Routledge, Londra și New York, 2008

Goode, Stephan, *Eurocommunism*, Franklin Watts, New York, 1980

Hoxha, Enver, *Eurocomunismo es anticomunismo*, Instituto de estudios marxista leninista adjunto al CC del PTA, Editura 8 Nentori, Tirana, 1979

Mandel, Ernest, *From Stalinism to Eurocommunism. The Bitter Fruits of Socialism in one Country*, NLB, Paris

Stone, Dan, *Goodbye to all that? The Story of Europe since 1945*, Oxford University Press, Oxford, 2014

Tismăneanu, Vladimir, *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*, Polirom, Iași, 2005

Articole științifice

Dominguez, Caldevilla, David; Garcia, Garcia, Enrique, „Antonio Gramsci y las raices lejanas del eurocomunismo: el precedente olvidado”, în *Revista de Comunicacion Vivat Academia*, anul XVII, nr. 129, 2014

Donofrio, Andrea, „El eurocomunismo, ¿producto de la crisis económica y política de los setenta?”, în *Revista de Estudios* nr.163, Madrid, 2014

Faraldo, José, M., „Entangled Eurocommunism: Santiago Carrillo, the Spanish Communist Party and the Eastern Bloc during Spanish Transition to Democracy, 1968-1982”, în *Contemporary European History*, nr. 26, Cambridge University Press, Cambridge, 2017

Moustafine, Mara, *Eurocommunism (I)*, Australian Outlook, Sydney, 1978

Revel, Jean-François „The Myths of Eurocommunism”, în *Foreign Affairs*, Vol. 56, No. 2, ianuarie 1978